

РАДНИЦИ „ВИСТАДА” НИСУ ХТЕЛИ ДА РАДЕ ЗА ОКУПАТОРА

Ваљево. Август 1941. године ии по чему није био сличан истим месецима ранијих година, Земља је била окупирана и поробљена од немачких фашистичких поробљивача. Нападнут је већ био и Совјетски Савез. Немачке трупе су напредовале кроз совјетску територију. У нашој земљи су Немци и народни издајници, четници, усташе и њима слични вршили нечувени терор над становништвом. Посебно се фашистичка сила окомила на КПЈ хапсећи и убијајући њене чланове и симпатизере.

У Ваљевоу је у то време постојала фабрика „Вистад” (данас „Крушик”), која је до рата радила за војне потребе бивше југословенске војске. У своје производном програму је имала израду пушчане муниције, авионских и ручних бомби и артиљеријских и минобацачких граната. Посебно је била опремљена за израду упаљача за ову врсту муниције. По капитулацији Немци су ову фабрику укључили у концерн немачког маршала Геринга. На улазу у фабрику постављена је била табла са натписом: »Негшап Согт§ ^егке-копсегп«. На чело ове фабрике, поред цивилне управе, чији је директор био инж. Милан Вучо, постављена је била и немачка војна управа на челу са генералним директором, Немцем, који се кроз фабрику кретао у цивилном оделу. На улазу у фабрику, око фабрике и око зграда у кругу фабрике, постављене су биле јаке немачке страже. Фабрика је као таква наставила са производњом, али овога пута за немачку војну силу.

Крајем јуна, одмах по нападу Немаца на, Совјетски Савез ОК КПЈ за Ваљево почео је да врши припреме за подизање устанка у том крају. Јако упориште за развијање политичко-партијског рада били су радници запослени у фабрици „Вистад”, а посебно радници алатнице. Алатница је у то време представљала језгро целог политачког и партијског рада у оквиру фабрике. То је било и разумљиво, ако се узме у обзир да је у алатници био запослен један добар део старих и искусних чланова КПЈ.

Партијска организација „Вистада” уживала је велики углед међу радницима па чак и појединим руководиоцима фабрике. Чланови КПЈ били су извор свих политичких и ратних информа-

дија тога времена. Радницима је објашњавано како је и зашто дошло до тако брзог слома Југославије. Тумачена им је општа каша политичка и војна ситуација. Говорено им је о значају борбе коју води Совјетски Савез. Редовно су за време одмора читани билтени и леци о подизању народног устанка у нашој земљи и акцијама наших партизанских одреда. Одржавани су и посебни састанци у канцеларијама, за време радног времена, са шефовима и пословођама појединих одељења и радионица. На тим састанцима су се претресала сва она питања која су била актуелна у том тренутку. Том приликом скупљан је од њих и прилог у вовцу за партизане. Најревноснији у учешћу на тим састанцима били су шеф алатнице Душан Бранковић и његов брат Воја. Душан Бранковић је организовао сакупљање помоћи од својих пријатеља и познаника у другим одељењима и дирекцији фабрике. Сећам се и ових примера: инж. Милан Вучо је знао да у алатници има доста радника који су као комунисти били хапшени. Знао је и за моју политичку прошлост па је ипак прихватио предлог Душана Бранковића и поставио ме за пословођу у алатници. Или други пример: из Крагујевца, где сам 1937. године хапшен и протеран као члан КПЈ, добио сам обавештење да ме тамошња полиција тражи. По одлуци партијске организације „Вистада“ требало је да се за неко време уклоним из Ваљева. О томе сам обавестио шефа алатнице Душана Бранковића па, како је и он знао све о мени, рекао сам да морам за неко време отићи из Ваљева. Он је о томе обавестио директора инж. Милана Вучу, а овај је одмах издао налог да ми се исплати плата унапред за месец дана, па када буде прошла опасност, да се вратим у фабрику.

По повратку у Ваљево договорио сам се са братом Душана Бранковића Војом, који је имао исто име и презиме као и ја, да се, ако ме полиција буде тражила у фабрици, јави он уместо мене. Док у полицији открију погрешку, ја бих био на безбедном месту.

С обзиром да су ови чланови КПЈ већ били компромитовани као такви, па је постојала опасност да буду похапшени ако би дуже остали у Ваљеву, ОК КПЈ за Ваљево донео је тада одлуку да ови другови изиђу из Ваљева и да се прикључе Ваљевском партизанском НО одреду, који је већ био формиран. Но., како је онда рекао инструктор ПК КПЈ за Србију Милош Минић, одлазак ове групе није смео да остане незапажен. Они су морали за ообом да оставе видног трага. После ове одлуке ОК КПЈ за Ваљево одржан је састанак партијског актива, партијске организације „Вистада“, ка коме је разматрано какве би се акције саботаже могле извршити у „Вистаду“. Овом састанку присуствовали су: Рата Васиљевић, секретар партијске организације „Вистада“, Светозар Баслаћ, Радомир Топаловић и ја. Одлучено је тада да се оформи диверзантска група у „Вистаду“ од чланова КПЈ, кандидата и симпатизера, која би у датом моменту извршила саботажу и отишла у одред.

Одлучено је да се изазове експлозија магацина, који се налазио у непосредној близини алатнице, а у коме је била смештена пушчана, минобацачка и артиљеријска муниција, као и једна количина експлозива. Ооим тога, да се минира и поруши трансформаторска станица у кругу фабрике. Са Топаловићем сам био одређен за минирање магацина, док је за минирање трафо-станице био одређен друг Светозар Баслаћ. Касније се од обе ове акције одустало јер је постојала оправдана бојазан да би изазваним експлозијама могао страдати и изванредан број радника, а осим тога, ови објекти су имали веома јака немачка обезбеђења па је постојала и оправдана сумња у успешно извршење ових задатака.

Као што сам већ напоменуо, фабрика је почела да производи ДИ за потребе немачке војске. Алатница је добила посебан задатак да изради производни и контролни алат за израду једног универзалног упаљача за артиљеријску и минобацачку муницију и авионске бомбе. Упаљач је био немачке конструкције. За израду овог алата Немци су дали: своје оригиналне нацрте. Нацрти су морали свакога дана по завршеном раду да се закључавају у касу до наредног радног дана, Упаљач је представљао немачку војну тајну, на шта смо били и посебно упозорени. Са алатом израђеним у Ваљево, упаљач је требало да се производи у Вишеграду, где је такође постојала фабрика „Вистад“ Алат је требао да обезбеди производни капацитет од преко 100.000 упаљача месечно.

У то време био сам пословођа алатнице, одељења стругара. Захваљујући тој околности наша партијска организација је имала тачан увид у ток радова на изради поменутог алата.

На једном од ранијих састанака наше партијске организације, на коме је био присутан и Милош Минић, одлучено је да се не дозволи да Немци користе овај алат, већ да се он мора уништити.

У првој половини августа добијено је наређење немачког генералног директора да алат мора бити готов до половине августа, јер ће немачки камиони бити спремни да 18. августа транспортују овај алат за Вишеград, где би се почело са серијском производњом упаљача. Добио је обећање да ће алат бити штов у предвиђеном року.

О овоме је одмах обавештен секретар наше партијске организације друг Рата Васиљевић. Том приликом је дат и предлог да се уништењу алата приступи одмах. Предлог је прихваћен и одлучено је да се алат уништи 14. августа, а потом да цела група оде у Ваљевски партизански одред. За организацију извршења задатка одређени смо Радомир Топаловић и ја, док је друг Рата Васиљевић преузео на себе дужност да обезбеди правремену везу за одлазак у одред.

Са Топаловићем је било договорено да се оформљена диверзантска група, предвиђена за одлазак у одред, подели у две мање групе. Прву, која ће непосредно учествовати у уништењу алата, и другу, која ће сачекати прву групу и са њом отићи у одред. За

зборно место обеју група било је одређено фудбалско игралиште у Ваљеву. Док би чекали прву групу, припадници друге би играли фудбал како би били што мање упадљиви. Топаловић је имао за задатак да се стара о благовременом прикупљању друге групе на зборно место и да преко друга Васиљевића обезбеди везу која ће обе групе одвести у Ваљевоки одред. Требало је да обе групе буду на вези 14. августа у 19 часова. На себе сам преузео део задатка да организујем и руководим акцијом уништења алата.

У првој групи, чии је задатак био непосредно учешће у уништавању алата, били су чланови КПЈ Светозар Баслаћ, Војислав Бранковић, Живомир Јеремић Моделар, Воја Смиљанић Мурта, Радомир Топаловић и кандидати Драган Николић и Драгомир Ручичић Цигић.

Другу групу сачињавали су: члан КПЈ Богдан Радан, кандидати Ратомир Богдановић Малер, Душан Новаковић, Мирко Стаменковић Бакалар, скојевац Милорад Савић, као и другови Бранислав Атанацковић Шиља, Никола Павлица, Божа Стаменковић и Лазар Трпковић.

Са првом групом је одмах одржан састанак на коме је саопштен задатак који се мора извршити. Друга група је такође благовремено обавештена о одласку у одред и њеним задацима у вези с тим. Овом приликом десио се и један инцидент, који умало што није омео целу акцију, па чак изазвао и веома трагичне последице по чланове обеју група. Наиме један од друшва, иако је свима саопштено да не смеју никоме, чак ни члановима своје породице, говорити о одласку у одред, поверио се својој супрузи. Ова је реаговала тако што је запретила да ће све то пријавити полицији. Тај друг је, увидевши какву је грешку учинио, одмах обавестио Топаловића и мене о насталој ситуацији. Како је Топаловић био и лични пријатељ те породице, отишао је да умири жену. Рекао јој је да се никуда не иде, да је то била шала са њеним мужем, који је ту шалу превише озбиљно схватио. Тако се та жена умирила. Сутрадан је и овоме другу речено да је одлазак у одред одложен на неодређено време. За одлазак у одред сазнао је онога дана када је требало поћи, односно по завршетку јутарње смене у којој је радио. Тада сам му саопштио да одмах из фабрике оде на зборно место и тамо чека, не јављајући се кући. Он је то послушао и тако је и он пошао са нама у одред.

Пошто су обе групе оформљене, било је потребно обезбедити услове за успешно извршење задатка. У том циљу сам, као по словођа алатнице, поднео извештај своме шефу Душану Бранковићу (није ни у каквом сродству са мном). У том извештају сам навео да алат неће бити завршен до одређеног рока уколико се алатница не појача са још неколико стругара, који би се узели из других одељења и не оформи друга смена стругара. Предложио сам му да се сутрадан 14. августа од јутарње смене одвоји један број стругара, који би радили прековремено док могу, с тим да

15. августа наступе као друга смена. Обећао сам му да ћу ја, као иословођа, радити у обе смене све до завршетка алата. Душан је прихватио овај предлог. Оставио је мени да организујем рад у алатници, а он ће се побринути да алатница за 15. август добије помоћ у јутарњој смени стругара. Душан Бранковић је у то време био наш симпатизер и пружао је помоћ кад је и колико могао, али о предстојећој акцији уништења алата није ништа знао, што је и разумљиво с обзиром на конспиративност самога задатка. Он није знао да је група стругара, предвиђена као друга смена, у ствари била група која је требало да изврши уништење алата,

Планирано је да се алат уништи ломљењем, деформацијама и преливањем киселинама. У алатници смо имали довољне количине соне и азотне киселине те нам то није представљало никакв проблем. Сав алат, како производни, тако и контролни, био је израђен од челика, каљен и фино брушен и веома прецизан тако да га и најмање деформације или оштећења чине неупотребљивим.

Сутрадан, 14. августа, приликом доласка јутарње смене на рад, саопштено је друговима из прве групе, који су предвиђени за акцију уништења алата, да ће данас после завршеног нормалног радног времена остати и даље на раду до извршења задатка, а затим поћи у одред.

По одласку радника прве смене и појединих руководиоца алатнице уследио је последњи договор. Живомир Јеремић Моделар, који није радио у алатници, дошао је на време и присуствовао договору. Објашњено је на који начин треба уништавати алат. Том приликом неко од другова је предложио да се поред уништења алата онеспособе за даљи рад и машине алатљике у алатници. Овај предлог је прихваћен. Цела акција требало је да се изврши у тишини па је решено да се у лежајеве ових машина наспе прах карборундума за брушење, кога смо такође у алатници имали у изобиљу. Осим тога свако на својој машини извршиће и друга оштећења према свом нахођењу. Одлучено је да се са акцијом почне у 16 часова. Акција, међутим, није почела у заказано време, већ нешто касније и то због тога што је један радник, бравар, који није планиран ни за акцију, нити за одлазак у одред, остао да ради прековремено, јер су му, како је сам рекао, биле потребне паре за женидбу. Чекали смо да овај радник оде, но како је он и даље радио а време одмицало, решено је да се са акцијом почне без обзира на његово присуство. Један од другова је био посебно одређен да мотри на овог радника и у случају да он пође у просторије где се врши акција, да, га у томе спречи. То, међутим, није било потребно јер је цела акција извршена тако да тај радник није ништа ни приметио ни чуо.

У међувремену до почетка акције, Радомир Топаловић је отишао на зборно место друге групе да прихвати другове и пошто је све то средио, вратио се у фабрику да учествује у акцији.

Саотажа је извршена тачно како је и планирано. Цео алат је уништен, односно онеспособљен за било какву употребу. Један

део алата је ломљен или деформисан, један део преливан киселинама, а Баслаћ и Топаловић су ситније алате износили и бацали у поток, који је протицао поред алатнице. При томе су се вајкали како ће зајазити поток, па ће настати поплава „Вистада“.

Машине алатљике су доведене у такво стање да више нргсу биле за употребу. Било је и комичких ситуација. Цигић ме сав уплахирен позива да хитно дођем код његовог струга. И сам узнемирен, јер не знам о чему се ради, одлазим код њега, а он мзи, шеретски ожалошћена лица, показује како му је са машине отпао амерргканер. Када сам боље погледао, установио сам да је Цигић ножем за одсецање одсекао главно вретено струга и, наравно, морао му је американер отпасти. Топаловић, видевши шта је урадио Цишћ, почео је такође да одсеца вретено на своме „мадебургу“. Просто су се такмичили ко ће више да онеспособи машину на којој је радио. Осим тога, у лежајеве машина насут је прах карборундума, што је изазвало заривавање свих лежајева на машинама. Поред стругова онеспособљене су и друге машине. Брусилице су биле доведене у такво стање да на њима није могло више ништа да се ради. Оптички коитролни инструменти у одељењу контроле представљали су гомилу гвозђа.

Саботажа је потпуно извршена у предвиђеном року и на време, па се ова група састала са другом групом на фудбалском игралишту нешто пре 19 часова. Последњи кратак договор и у грушцама по двоје, троје полазило се на везу за одред. Веза за одредом је био Вјекослав Споја, који је групице сачекивао на изласку из Ваљева и усмеравао их у одређеном правцу. Када смо сви изишли из Ваљева, Вјекослав нас је повео и одвео у Ваљевски партизански одред, који се тада налазио код Толисавачких колиба, на планини Рожњу. У одред смо стигли у току дана 15. августа 1941. године.

У циљу објективније оцене догађаја и људи који су учествовали у њима, потребно је истаћи и неке посебне моменте. Формирање две групе од другова предвиђених за одлазак у одред извршено је искључиво зато што је то налагала потреба извршења задатка. Друга група није била ништа мање важна од прве. С обзиром на тадашњу ситуацију и знајући те људе, сигуран сам да би и сваки припадник друге групе могао бити у првој са пуно поверења да би извршио сваки иартијски задатак. За састав прве групе пресудно је било то што су за непосредну акцију саботаже били предвиђени чланови КПЈ и њени кандидати. То је с обзиром на тадашње услове било потпуно оправдано. Одмах по доласку у одред припадници обеју група, који то до тада нису били, постали су чланови КПЈ, чиме им је одато пуно признање и поверење.

Од групе радника „Вистада“ који су 14. августа, 1941. године отишли у Ваљевски партизански одред нису више међу живима:

1. Воја Смиљанић Мурта, погинуо 1941. године код Зворника као командир вода;

2. Ратомир Богдановић Малер, заробљен у Оглађеновцу и стрељан у Кленку код Шапца 1941. године;
3. Никола Павлица, погинуо 1942. године као митраљезац на сектору Ваљева код Бастава;
4. Мирко Стаменковић Бакалар, погинуо 1942. године код Светозарева;
5. Драгомир Ружичић Цигић, погинуо 1943. године у борби код Купреса;
6. Душан Новаковић, умро као потпуковник ЈНА 1956. године у Београду;
7. Божа Стаменковић умро 1973. године у Светозареву;
8. Радомир Топаловић, умро у Београду као пензионер 1978. године;
9. Бранислав Атанацковић Шиља, умро 1979. године у Београду;
10. Живомир Јеремић Моделар умро као генерал-мајор 1979. године у Београду.

Сутрадан по извршеној саботажу, када се сазнало шта је урађено, сви радници алатнице и њихови руководиоци били су изведени испред зграде и постројени уза зид пред упереним немачким митраљезима. Тако су провели цео дан без хране и воде у очекивању немачког плотуна. Немци су тралсили да открију извршиоце саботаже. Радницима је било ипотпуно јасно и знали су ко је то урадио, али ни један није ни речи проговорио. Они тада још нису знали да смо ми безбедни и да смо на путу за одред. Пуштени су тек увече, када је у једној фијоци ормара за алат пронађена цедуља коју је оставио неко од учесника саботаже. Претпоставља се да је то учинио Цигић. На тој цедуљи било је написано да су саботажу извршили чланови КПЈ и позваии су радници да следе нашем примеру и не раде за окупатора.

За оцену колико је поверење и заштиту код ширих слојева радника имала партијска организација „Вистада“ и њени чланови значајна је и чињеница да у том перрроду није ухапшен ни један члан Партије из „Вистада“, нити је било провале у партијској организацији Ваљева.

После извршене саботаже било је јасно свима, па и Немцима, да се упаљачи неће производити у Вишеграду са алатом израђеким у Ваљеву. Јасно им је било, ваљда, да радници „Вистада“, као, уосталом, и радници широм Југославије, неће производити оружје и муницију да би немачки фашисти њиме убијали њихов> браћу и другове по ратиштима Југославије и широм Европе.

Било је потребно више од три месеца да се машиине у алатници колико-толико оспособе за рад, а неке су биле потпуно изба-

чене из употребе. Контролно одељење са оптичким инструментима било је током читавог рата неупотребљиво.

Иако је ова наша акција била можда мањег обима од многих других сличких акција у другим крајевима и местима Југославије, она је ту у „Вистаду” и у Ваљеву имала великог значаја. Покренула је раднике на још интензивнији рад у борбу против окупатора. Заплашене је охрабрила, а колебљивима је дала јасну перспективу на коју страну се треба одредити. Нашим одласком у одред у „Вистаду” је остао мали број чланова, КПЈ. Но, за кратко време Партија је ојачала пријемом нових чланова, Они који су некада били симпатизери, постали су касније партијски руководиоци.

Инж. Војислав БРАНКОВИЋ